

**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИТОКІВ
ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ПЕРІОДІВ КРИМІНАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО
СЕРЕДОВИЩА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ**

В.К. Матвійчук

доктор юридичних наук,

перший проректор

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища має глибоке історичне коріння і зрозуміти її можна лише в історичному аспекті. В цьому контексті застосування історико-правового методу для з'ясування суті явищ, що стосуються проблеми дослідження, є надто вагомими, що може забезпечити від застосування хибних правових положень, які мали місце в минулому та використання того позитивного, яке має сприяти охороні навколишнього природного середовища сьогодні та в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, що стосуються використання історико-правового методу дослідження кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в тій чи іншій мірі досліджували В.Я. Тацій, С.Б. Гавриш, Н.О. Лопашенко, С.А. Голуб, В.М. Присяжний, І.О. Харь.

Проте їх дослідження в цьому сенсі носили фрагментарний характер, охоплювали лише часткову цю проблему.

Мета статті полягає у з'ясуванні загальнотеоретичних підходів до витоків, класифікації періодів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на теренах України.

Основні результати дослідження. Перед тим, як почати дослідження цієї проблеми, звернемося до методології понять, що використовуються в назві і змісті цієї статті. Така послідовність викладення проблеми сприятиме уникненню різночитання термінів, які зазначені в найменуванні статті і цим буде попереджено хибний шлях у напрямку дослідження й дублювання питань зазначених у інших статтях з цієї проблеми. Термінами, які потребують уточнення змісту, є «витоки» і «сучасний стан проблеми». Їхнє тлумачення дається в «Словаре русского языка» С.І. Ожегова. Зокрема, таке поняття, як «витоки» у переносному розумінні слова означає початок, першоджерело чого-небудь [1, с. 209]. Ці положення з певною умовністю можна перенести на проблему, що цікавить нас у цій роботі, і тоді межі дослідження будуть охоплювати початок кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні. Друге поняття «сучасний стан проблеми» можна з'ясувати за допомогою вивчення трьох термінів:

«сучасний», «стан», «проблема». «Сучасний» – означає теперішній, який належить до нинішнього часу (теперішній стан науки) [1, с. 605], «стан» – це положення, в якому хто-небудь або що-небудь знаходиться [1, с. 613], «проблема» – це питання, що потребує вирішення, дослідження [1, с. 491]. Зважаючи на це, почнемо дослідження витоків і сучасного стану проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка вимагає подальшого її вирішення. Таким чином, маючи достатньо чіткі контури дослідження, можна розпочати вивчення витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, генезису і сучасного стану цієї проблеми.

Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища в нашій державі має глибоке історичне коріння (витоки). Їх можна з'ясувати тільки в аспекті взаємин людина (суспільство) – природа та державотворення. Разом з тим, аналізуючи історію взаємодії людини з природою і питання походження проблеми навколишнього природного середовища (в тому числі і витоків її кримінально-правової охорони, бо така не підлягала самостійному дослідженню), на прикладі розвитку людського суспільства і законодавчих ідей з охорони природи, можна зробити висновок про існування шести (загальнолюдських), різних за часом періодів і силою впливу людей на природу, а для нашої країни – восьми (для кримінально-правової охорони зазначеної сфери – шести періодів). Вони не суперечать історичній періодизації, яку пропонують історики. Така періодизація не суперечить дослідженню, враховуючи таку послідовність, коли людина, похідна від природи, почала її експлуатувати. Скористаємося юридичними джерелами, що існували на межі XIX-XX ст.ст., у яких визначаються такі три періоди історії російського права: 1) земський (або княжий); 2) період московський (точніше двох держав: Московської та Литовської XIV-XVII ст.ст.); 3) період імперії XVIII-XIX ст.ст. [2, с. 4]. На нашу думку, зазначена точка зору стосується лише російського права. Проте вона корисна тим, що охоплює XVIII-XIX ст.ст. Цей період мав вплив на розвиток права на території нашої держави і підтверджує висновки про те, що лише у XVIII ст. російське право поширилося на територію України.

В одному з підручників 1865 р. історія розвитку російського кримінального права поділена на такі головні періоди: 1) з найдавніших часів до Уложення 1649 р.; 2) від Уложення до видання Зводу законів; 3) до сучасних часів [3, с. 149]. Слід звернути увагу, що зазначена періодизація стосується лише російського кримінального права. До того ж вона надто поверхнева і не дозволяє чітко періодизувати право, що діяло у правовому полі України. Натомість, у вирішенні зазначеної проблеми значно далі пішов М.Ф. Володимирський-Буданов. Він запропонував такі етапи розвитку кримінального законодавства: 1) кримінальне право «Руської Правди»; 2) кримінальне право Московської держави; 3) кримінальне право імперії [2, с. 294]. Ця періодизація більш точна, але вона стосується лише правового поля Росії. Тільки перший і третій етапи цієї періодизації можуть стосуватися українського законодавства. Певну спробу щодо періодизації розвитку кримінального права, але стосовно проблеми поняття злочину, здійснив П.К. Кривошеїн: 1) етап зародження ознак злочину (поч. X – поч. XVIII ст. ст.); 2) етап становлення і законодавчого закріплення поняття злочину; 3) соціалістичний етап розвитку поняття злочину [4, с. 4]. Можна полемізувати щодо кількості етапів, запропонованих П. К. Кривошеїним, їх назви, але це не є предметом нашого дос-

лідження. Крім цього, цей і всі зазначені погляди, хоча і сприяють розвитку науки кримінального права, все ж не можуть допомогти в поетапному вивченні витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це зумовлено також і тим, що така періодизація не враховує розвиток суспільства, державотворення та не дає обґрунтування тим чи іншим явищам, серед яких є і кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища. Тому варто зупинитися на історіографії Михайла Грушевського [5, с. 1-736] й Ореста Субтельного [6, с. 112], яка ґрунтується на достовірних джерелах. Вона допоможе виявити та пояснити витoki кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в Україні. В контексті зазначеного слід визнати, що питання про періодизацію розвитку кримінального законодавства, права і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища не має фундаментальних розробок. Це зумовлено тим, що: 1) ці питання намагалися розглядати відособлено від історичного розвитку суспільства та державотворення; 2) Україна йшла найскладнішими історичними шляхами до самостійності, суверенітету й державності. Про це справедливо писав В.К. Грищук, відзначивши, що історія української кримінально-правової науки (і кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – В.М.) залишається зовсім не вивченою [7, с. 8].

Враховуючи дозволений (обмежений) обсяг статті, одночасно з витоками кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, розглянемо зміни об'єктивних і суб'єктивних ознак, досліджуваних злочинів в історичному аспекті. Отже, завдання полягає в тому, щоб з історичної і кримінально-правової точок зору проаналізувати найбільш суттєві кількісні та якісні характеристики розвитку кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [8, с. 8]. Так, 20-30 тис. років тому (перший період – первіснообщинний лад), як свідчить дослідження, була відсутня кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища [9, с. 11-20; 6, с. 17-28; 5, с. 1-120; 10, с. 24; 11, с. 94; 12, с. 35; 13, с. 35; 14, с. 136-137; 15, с. 13-27; 16, с. 38-39; 17, с. 8-9]. Це пояснюється відсутністю державності, а отже, й кримінального законодавства. У другий період (часи родового ладу) до створення державності (X ст.) не збереглося писемних джерел, які б висвітлювали питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [10, с. 13-22; 3, с. 160; 6, с. 37-68]. Але враховуючи те, що у той час діяв звичай, згідно з яким «той, що має справу проти другого, кличе на суд короля (наше твердження – старійшини) і перед ним сперечаються; король скаже свій присуд, виконають те, що він сказав. Коли обидві сторони не вдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх» [6, с. 37-68]. Тому зважаючи на цей факт, можна стверджувати, що природні об'єкти тоді охоронялися за допомогою такого звичаю і в такому ж порядку.

Дані щодо звичаїв східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у «Повести временных лет» зазначив, що ці племена «шляху обычаи свои и отец своих, и преданье, каждо свой нрав» [17, с. 14]. У процесі становлення повноцінної держави окремі звичаї родового ладу, які можна було використовувати в інтересах пануючої верхівки, що формувалася, поступово трансформувались у норми звичаєвого права. Це стосувалося також і

охорони природних об'єктів. Таким чином, на підставі нашого дослідження можна констатувати, що у IX – X ст.ст. на Русі існувала система норм усного звичаєвого права. Проте кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища ще не могло бути.

Третій період охоплював XI–XIV ст. ст. (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – це перший період). Не зважаючи на брак джерел у досліджуваній сфері або їх недостовірність, що створює ґрунт для фальсифікацій і суперечок серед вчених, слід покластися на загальноновизнаний факт, що шлях науки – це шлях від незнання до знання; і те, що ми не знаємо сьогодні, ми, можливо, будемо знати завтра. Керуючись вищеназаним філософським підходом у науковому пізнанні й тими вихідними положеннями, що головним об'єктом вивчення в історичному плані кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища є закон та інші правові акти, що відійшли в минуле, звернемося до законодавства, яке найбільш доцільно вивчати за хронологічним принципом згідно з періодизацією, що прийнята в сучасній історико-правовій науці. Насамперед у цьому дослідженні потрібно звернутися до індуктивного методу вивчення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Це спричинено тим, що, як свідчить історія, ця проблема мала свої витoki в охороні окремих природних об'єктів. Користуючись дедуктивним методом і маючи повну картину проблеми, визначимося з витокami кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як явища в цілому.

Як відомо, до нас не дійшло не тільки будь-якого писаного закону, але навіть і не було згадки про будь-який конкретний закон до XI ст. [18, с. 7; 19, с. 37; 20, с. 17]. Тому пошук витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на території нашої держави необхідно починати з XI ст. Таке положення знаходить своє підтвердження тому, що прот. XI – поч. XII ст.ст. князі розпочали видавати законодавчі акти (статути) і навіть збірники законодавчих актів («Руська Правда», «Правда Ярославичів», «Розширена руська правда» та ін. [21, с. 10–11]. Закріплення промислових угідь породжувало законодавчі акти, що охороняють їх, а його порушники суворо каралися – від позбавлення дичини до вбивства винного. Так, у російських літописах згадуються звіринці і ловища, в яких зберігалася дичина для князівських полювань, де ніхто не мав права полювати без дозволу князя. Таким чином, ці свідчення підтверджують недоторканність закритих мисливських угідь. Наприклад, Київський князь Олег у 970 р. убив сина полководця Свенельда, зустрівши його на полюванні в забороненому місці [22, с. 73]. Це є своєрідним підтвердженням правового захисту природних об'єктів і власності.

Вивчення юридичної та соціально-політичної літератури дає змогу стверджувати, що у період феодалізму майже нічого принципового з досліджуваного питання не було внесено. Незначне посилення охорони природних об'єктів, порівняно з родовим ладом, пояснюється намаганням феодала зберегти землю, ліси, рибу і диких тварин не тільки для себе, а й для своїх спадкоємців. Це визначало посилення законів, за якими карали людей нижчих станів навіть до смертної кари за браконьєрство і вирубування лісу в князівських угіддях, а згодом і у володіннях інших аристократів, які займали особливе місце в ієрархії суспіль-

ства того часу. Ці закони мали позитивні результати, оскільки врятували від повного знищення бобра, лані тощо. Помітну користь принесли і князівські мисливські угіддя, тому що вони лише час від часу слугували місцем полювань аристократів і тим резервом, де можна було заготовувати м'ясо для війська у випадку війни, а в цілому – охороняли фауну [23, с. 31]. В цей час (XI ст.) характерною ознакою об'єктивної сторони складу злочину було знаряддя полювання, яке мало витоки в Київській Русі, а саме, полювання з ловчими птахами (одна з фресок у Софіївському соборі відображає полювання з беркутом, що є підтвердженням витоків зазначеної ознаки об'єктивної сторони в досліджуваному складі злочину).

Вивчення нами різних джерел підтверджує, що перші писані законодавчі акти з охорони об'єктів природи на території нашої держави з'явились у XI – XII ст.ст. Так, у «Руській правді» Ярослава Мудрого є свідчення про певні обмеження з приводу добування звірів і птахів. Цей збірник уже передбачав штраф за крадіжку (браконьєрство) бобра, розорення борти чи викрадення з неї бджіл [24, с. 112; 25, с. 96]. У даному випадку (з певною умовністю) вже можна говорити про злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища, тому що в ст. 69 «Руської правди» (розширена редакція), де йдеться мова про крадіжку бобра, вчиненого членом общини (боброві угіддя були у феодалній власності), таке діяння каралось штрафом 12 грн. [21, с. 107 - 108]. Разом з тим у складі злочину, передбаченого ст. 69 цього збірника, є яскраво виражений екологічний відтінок, оскільки йдеться про тварин, які не вибули з природного стану (не виділилися з природи), хоча все ж таки є значний вплив на цей склад злочину інституту феодалної власності. Деяку іншу спрямованість має ст. 70 «Руської правди», де йдеться про руйнування нір – місць знаходження бобрів. Зокрема, коли не було свідків, то община несла кримінальну відповідальність за зазначений злочин – кримінальний штраф за принципом дикої віри [21, с. 108]. Адже коли йдеться про руйнування місця помешкання бобра (досліджуваного біогеоценозу), то він охороняється не стільки як власність, а, в основному, як вид, що знаходиться в стані природної волі. Деякі відомості про кримінально-правову охорону зазначених природних об'єктів знаходимо в так званих законах Київської Русі (в «О Уставе Великого князя Ярослава Владимировича о судах»), в яких значне місце займали норми щодо охорони бобра. За незаконне полювання на них на винних накладалися великі штрафи: «А кто украдет бобра, 12 гривен продажи», або «Аще будет рассечена земля, или знамением же ловлено, или сетью, то вервьы искати к себе татя, либо продажи плати» [26, с. 69]. Як відомо, у XI ст. бобер цінувався дорожче за життя людини. Тоді ж були введені правила, що регламентували промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків [27, с. 3; 26, с. 108].

Подальший розвиток правової думки щодо охорони диких звірів і птахів можна знайти в руських літописах, грамотах. Наприклад, договірні грамоти Новгороду з великим князем Ярославом Ярославовичем у 1265 – 1307 рр. та 1326 р. визначали право полювання на кабана не ближче, ніж за 60 верст від міста. А в 1270 р. за порушення встановлених правил полювання новгородці відмовили Ярославу Ярославовичу в князюванні [28, с. 135; 29, с. 8; 27, с. 90]. Паралельно світським існували і церковні погляди на полювання. Один стародавній рукопис радив духовенству надмірне захоплення полюванням карати епітимією, що також було для того часу серйозним заходом щодо охорони тварин [30, с. 143].

Таким чином, кримінально-правова охорона тваринного світу на території нашої держави має свої витoki, починаючи з XI ст. (з третього періоду розвитку суспільства і становлення державності на теренах України): спочатку стосовно незаконного полювання на бобра, потім на промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків тощо. З часом за Литовським статутом, який діяв і на території України, бралися під охорону лебеді. За полювання на лебедя на особу накладався великий штраф. І такий же штраф стягувався за знищення лебединого гнізда. Таким чином, спостерігається розширення переліку предметів досліджуваного складу злочину.

Маючи витoki складу незаконного полювання, простежимо генезис його об'єктивних і суб'єктивних ознак. Аналіз складів злочинів, передбачених ст.ст. 69, 70 «Руської правди» свідчить про те, що вони покликані забезпечити відносини, що охороняють власність князя і бояр. Разом з тим перший склад злочину пов'язаний із вилученням бобра, який знаходився у природному стані (не виділявся від природи). У той же час має вираження екологічного характеру другий склад злочину, передбачений ст. 70 цього акту. Тому коли йдеться про руйнування помешкання бобра, тобто досліджуваного біогеоценозу, то, в основному, бобер охороняється як вид, а не як власність. Можна констатувати, що вже в ті часи об'єктом цих складів злочинів були суспільні відносини, що охороняли як власність, так і відносини з охорони звірів та їх відтворення. Предметом цього злочину були хутрові звірі (бобер). Щодо об'єктивної сторони цих складів злочинів, то необхідно зазначити, що вони характеризуються діями, які зазначені в ст. ст. 69, 70 «Руської правди»: заволодіння (добування, яке характерне для незаконного полювання-В.М.), спосіб заволодіння для ст. 69 значення не мав і на кваліфікацію не впливав. Оскільки ці дві статті доповнюють одна одну, то за ст. 70 важливими ознаками об'єктивної сторони незаконного полювання є спосіб і знаряддя вчинення цього злочину. Способи вчинення цього злочину в законі зазначені такими словами: «росечена земля» чи «знамение, им же ловлено». Тобто полювання шляхом руйнування нори або за допомогою (методом) відлякуючих знаків «знаменія». До знаряддя законодавець відносить сітку. Інші ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як обов'язкові ознаки, не знайшли місце в законодавстві того часу. Варто зауважити, що вже сам факт виявлення сітки, відлякуючих засобів робив такий злочин закінченим. Тобто ці злочини в той час могли бути як із матеріальним складом (ст. 69), так і з формальним (ст. 70). Але оскільки над судовими вироками конкретного змісту переважали суто формалістичні та символічні процесуальні правила, на які мали великий вплив і норми звичаєвого права, то можна припустити, що способи і знаряддя переважного значення для вирішення справи по суті не мали. Для цього підходу характерний і колективізм, як принцип життя й правосвідомості слов'янського народу, який створював перешкоди індивідуальному суб'єктивному праву [31, с. 108-113]. Аналіз суб'єктивних ознак складів злочинів, передбачених ст. ст. 69 – 70 «Руської правди» свідчить, що вони, зважаючи на зовнішній їх прояв, мають лише прямий умисел (тобто цілеспрямований характер), оскільки йдеться про «татя» – злодія. Суб'єктом досліджуваних складів злочину могли бути тільки особи, які мали волю. Холопи не були суб'єктом цих складів злочину. Вік у законодавстві того часу був відсутній. Характерним для того часу було й те, що суб'єктами злочину були як фізичні

особи (мешканці міст, селяни), так і юридичні, зокрема «верви» – селянські общини [26, с. 107 – 108; 32, с. 224; 33, с. 451 – 465].

Подальше вдосконалення заходів кримінально-правової охорони мисливських звірів і птахів знаходимо в руських літописах, грамотах, угодах. Так, договірні грамоти з великим князем Ярославом Ярославовичем у 1265, 1307, 1326 роках ввели таку додаткову ознаку об'єктивної сторони складу злочину незаконного полювання, як вчинення цього діяння в недозволеному місці (не ближче, ніж за 60 верств до міста) [32, с. 3]. Крім того, з повною заборонаю полювання на мисливських звірів і птахів на території заповідника враховувалася і така ознака об'єктивної сторони складу злочину, як незаконне полювання на території державного заповідника. Тоді ж введено правила, що регламентували промисел диких птахів, гусей, качок, тетеруків [27, с. 112]. А з часом, за Литовським статутом, бралися під охорону лебеді [27, с. 112]. З цих правових приписів видно, що предмет незаконного полювання дещо розширився. Крім бобра, до переліку предмета цього злочину вже відносили і перелічених птахів, а з часом – оленів, кабанів та інших представників фауни. В той же час заходи кримінально-правового впливу, як свідчить це дослідження, залишилися майже на тому ж рівні [34, с. 24]. Деякі настанови щодо об'єктів природи також містила так звана «Ясса» – збірник догматів, що ними мали керуватися всі піддані ординської імперії та завойовані народи. Так, смертю каралась будь-яка крадіжка, в тому числі й дичини [35, с. 248-249].

У 1320 р. князівства, що знаходилися на території України, і Литовське князівство об'єдналися (за винятком Галичини, яка підпадала то під Угорщину, то під Польщу). Позитивним було те, що і в цей час в Україні – Русі діяла «Руська правда» і старі привілеї [35, с. 5 – 6]. У 1339 р. польський король Казимир Третій заволодів містом Львовом і Галичиною [36, с. 8-13]. Всі привілеї і законодавство Русі поширилися на Галичину [35, с. 8-13]. У цей час з метою збереження цінних видів тварин було створено стародавній заповідник – Біловезьку пущу. Таким чином, як свідчить наше дослідження, у Володимиро-Волинському князівстві з XIII ст. по XIV ст. почала складатися нова форма природокористування – комплексна охорона природних ресурсів, тому що тут було повністю заборонене полювання на всі види тварин [37, с. 4]. Ці відомості підтверджують те, що така ознака складу злочину незаконного полювання, як полювання на території державного заповідника, бере свій початок на території нашої держави з XIII ст.ст. Деякі положення, що стосуються рослинного світу, містяться в ст.ст. 71, 72, 73 і 75 «Руської правди» (розширеній редакції). Щодо названих об'єктів природи (дерева) в історичній і юридичній літературі існують розбіжності. Так, М. С. Котов визначав їх як предмет власності [38, с. 30]. Погоджуючись із М.С. Котовим, що названі норми свято охороняли власність [38, с. 33], разом з тим не треба забувати того, що стародавня держава Київська Русь уже в той час піклувалася про охорону рослинного світу, оскільки в ст. ст. 71, 72, 73 та 75 цього писаного права мова йде не про крадіжку і не тільки про знищення дерев, а й про вирубування їх як таких, що знаходяться у природному стані (не виділених із природи). Наприклад, у ст. 73 йдеться про порубку дерев. Логічно, що кримінальний штраф три гривні призначався за знищення борті (ст. 75 цієї ж законодавчої пам'ятки) і, звичайно, за порубку лісу. Про це свідчить і санкція – півгривні штрафу за дерево, на якому знаходиться борть [21, с. 107-108]. Тому можна констатувати, що саме

до цього часу належать витоки кримінально-правової охорони лісу від незаконної порубки.

Підсумовуючи дослідження третього періоду розвитку суспільства на теренах України і першого періоду розвитку нашої держави, можна констатувати, що питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища виникли в цей період і розвивались у таких напрямках: 1) перший напрямок характеризується охороною певних об'єктів природи: тварин (бобрів чи місць їх мешкання) і рослинного світу (дерев, на яких знаходилася борт), які перебували у власності; 2) другий напрямок характеризується зачатками державної (у межах окремих князівств) кримінально-правової охорони певних природних об'єктів, наприклад, промисел диких гусей, качок, тетеруків або лебедів і їх місць мешкання. Таке твердження ґрунтується на повній забороні полювання на всі види тварин на території Володимир-Волинського князівства XIII-XIV ст. та факті створення в межах цього князівства заповідника Біловезька пуща [40, с. 177; 7, с. 17-30; 39, с. 7-18].

Четвертий період (XIV ст. і до поч. XVIII ст.) в історії має назву «Козацька ера», а для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища – це другий період. Для усвідомлення кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в зазначений історичний період необхідно знати, які джерела права на той час діяли. Аналіз законодавчих та історичних джерел дає змогу виокремити ті нормативні акти, які не діяли на території нашої держави. До них належать: Судебник 1497 р. [41, с. 1-520], Судебник 1550 р. [41, с. 1-520], Акти місцевого управління, «Стоглав» [41, с. 1-520], Акти Земських зборів [29, с. 1-512], Законодавство про правовий статус населення, Законодавство про державний лад [42, с. 1-313]. Інші законодавчі акти, хоча й діяли, наприклад, Артикул військовий (законодавство періоду розвитку абсолютизму) [43, с. 314-390], але норми, що стосувалися екологічного законодавства, в той час у ньому були нечисленні. З XIV ст. по XVIII ст. в праві України діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням [44, с. 23]. З цього приводу імпонує думка видатного вченого, професора-державознавця А.П. Ткача про те, що право не можна зводити лише до законодавчих або інших нормативних актів (частина відносин у суспільстві регулюється також нормами звичаєвого права, прецедентом чи судовою практикою) [44, с. 22]. Як відомо, протягом історії сила і значення окремих джерел права, що діяли в той час на території нашої держави, змінювались. Тому варто погодитися з думкою А.П. Ткача, що їх краще класифікувати за походженням: 1) звичаєве право; 2) польсько-литовське законодавство; 3) законодавчі акти автономної влади України; 4) царське законодавство і судова практика; 5) нормативні акти церковного права; 6) джерела права Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Безумовно, що не всі з них (а можливо тільки деякі з них), так чи інакше стосуються кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища.

В даній роботі не ставиться завдання досліджувати всі вищезазначені джерела в усьому розмаїтті їх змісту, хоча деякі питання будуть корисними для пошуку витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Отже, зупинюся на цих окремих питаннях певної класифікації джерел права, їх поширеності та впливу на існуючі (на той час) суспільні відносини.

Насамперед звернемося до звичаїв. Вони ставали джерелом права, коли санкціонувалися державою [45, с. 7]. Як би не змінювалася питома вага звичаєвого права серед інших джерел, воно завжди застосовувалося поряд із нормами писаного права. Так, наприклад, Литовський статут 1529 р. прямо зобов'язував суди вирішувати справи поряд з писаним правом і на підставі звичаю, у разі відсутності писаного права керуватись звичаєм [46, с. 40]. Таке ж рішення знайшло відображення і в третій редакції Литовського статуту 1588 р. [47, с. 235]. Це надто складний період для пізнання витоків кримінально-правової охорони окремих природних об'єктів. Щодо законодавства, то можна констатувати, що дія польських і литовських нормативних актів поширювалася на Західну Україну і Правобережжя. Як свідчать відомості італійських та інших мандрівників (очевидців і сучасників тих часів), зокрема лист Альберта Кампензе до папи Климента VII про справи Московії (1523-1524 рр.), що великий князь московський Іван і його наступник князь Василь неодноразово за часів короля Зигмунда та його попередників короля Олександра і Казимира домагалися володіння більшої частини Литви – земель, що лежать між Дніпром, Меотійськими болотами й Азовом, які склали Україну-Русь [10, с. 38]. Це дає підставу стверджувати, що закони Московської держави того часу не були поширені на Україну-Русь. Необхідно акцентувати увагу на тому, що в зазначений період у Росії траплялися окремі види злочинів проти навколишнього природного середовища. Наприклад, декілька таких норм було в Соборному уложенні 1649 р. У ст. 223 гл. X Уложення говорилося, зокрема, про відповідальність за знищення або пошкодження лісу пожежею: «А будет кто по дружбе учнет в чьем лесу учинится пожар, или в чьем лесу пожар учинится от конских, или иные животины от пастухов небережением, и таким пожаром учинят поруху бортному деревью и пчелам, и зверь и птицы ис того лесу тем пожаром отгоняют, и в том на них будут челобитчики, и с суда сыщется про то допряма, что такой пожар от кого учинится нарощным делом, или пастуховым небережением, и на тех людей за такое пожарное разорение взяти пеня, что государь укажет, а истцу велети на них доправити убытки по сыску» [48, с. 140]. В цьому плані необхідно звернути увагу на те, що царська Росія навіть у подальшому зберегла дію тих законів, що закріплювали права шляхти, діяльності їх установ, прав козацтва і міського самоуправління. Важливо зазначити, що на території України також діяли Литовські статuti 1588 і 1614 рр. тощо [44, с. 29].

Після возз'єднання України з Росією одним із нових джерел чинного права стали законодавчі акти місцевої автономної влади. Ці відомості підтверджуються записками посла Республіки Венеції Альберта Віміні [10, с. 77-81], щоденником подорожі Павла Алепського (з міста Алеппо в Сирії), який разом зі своїм батьком Антіохійським патріархом Макаром III (1648-1672) подорожував Україною у 1654 р. [10, с. 82-91], книгою А. Майєрберга – посла цісаря Леопольда при московському дворі і членом цього посольства Ц.Я. Гільденбрандтом (1629-1679) та іншими [10, с. 92-110]. Такий же стан характерний і для доби від правління І. Виговського до І. Самойловича, хоча тиск Москви був у той час відчутний [49, с. 112-118]. До них належали: 1) договірні статті; 2) акти гетьманської влади; 3) акти військової канцелярії. Кримінальне право й органи, що чинили правосуддя в Січі Запорізькій та навкруги неї, зрозуміло, не були вільні від впливу найближчих держав і народів. Своїх кримінальних законів щодо охорони навколиш-

нього природного середовища у Запорізькій Січі не було. Покарання, як правило, призначалося на основі звичаєвого права. До такого висновку прийшли дослідники, які займалися аналізом джерел, що збереглися [10, с. 156].

За доби Івана Мазепи чинність вищезгаданих законодавчих актів продовжувала діяти на території України, хоча все більше, особливо після Полтавської трагедії, на наш простір поширювалася дія царського законодавства [10, с. 157-177]. Царське законодавство та судова практика, як показує досвід затвердження договірних статей, установили верховенство царської влади. І хоча загальна система російського права в той час на Україну не поширювалася, разом з тим, на поч. XVIII ст. в умовах перетворення Росії в абсолютну монархію влада гетьмана була обмежена царською владою. Ці відомості підтверджують, що розширився вплив загальноімперських законодавчих актів. Відносини почали регулюватися російським законодавством. Норми звичаєвого права втратили свою силу і діяли лише в сільській місцевості (тільки щодо сімейних відносин). Іншими словами, почало діяти царське законодавство: регламенти, статuti, установлення, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести. Крім того, діяли акти церковного права. На території Галичини і Буковини у 1768 р. діяв кримінальний кодекс Австрії (у 1764 і 1803 рр. також були й інші кримінальні кодекси Австрії). Відомо, що на території Закарпаття діяло поточне королівське законодавство «Урбаріум» (1741), а в міських судах ще й «Трипаріум» (трикнижжя). Норми звичаєвого права на території Галичини, Буковини і Закарпаття застосовувалися рідко. Як свідчить дослідження, цей час характеризується відсутністю витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, можна знайти лише незначні зміни ознак уже перерахованих складів злочинів, які були прийняті раніше. Щодо Буковини і Закарпаття, то варто зазначити, що кримінально-правова охорона природних об'єктів періоду Австро-Угорщини претендує, взагалі, на самостійне дисертаційне дослідження. Це пояснюється тим, що вона мала дещо іншу специфіку порівняно з кримінально-правовою охороною природних об'єктів на всій іншій території України, і, більше того, немає нічого спільного з особливістю сучасного законодавства Австрії.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

- 1) питання походження проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, в тому числі її витоків не підлягало дослідженню;
- 2) кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища має шість історичних періодів;
- 3) в межах предмета дослідження одночасно з витоками кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища важливо розглянути в межах чотирьох періодів зміни об'єктивних і суб'єктивних ознак, досліджуваних злочинів за ці періоди, щоб вкласти в предмет кримінального права;
- 4) пошук витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на теренах нашої держави необхідно починати з XI ст.;
- 5) третій період розвитку суспільства на теренах України і перший період розвитку нашої держави розвивалися в таких напрямках: а) перший напрям характеризується охороною певних об'єктів природи; б) другий – характеризувався зачатками державної (у межах окремих князівств) кримінально-правової охорони певних природних об'єктів;

б) аналіз законодавчих та історичних джерел дає змогу стверджувати, що російські нормативні акти на теренах нашої держави ще не отримали поширення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: Ок. 5700 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 19 изд., испр. – М. : Рус. яз., 1987. – 846 с.
2. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
3. *Бернер А.Ф.* Учебник уголовного права. Часть общая / А.Ф. Бернер – СПб., 1865. – 126 с.
4. *Кривошеин П.К.* Преступление историческое исследование / П.К. Кривошеин. – К. : Украинская академия внутренних дел, 1993. – 75 с.
5. *Грушевский М.С.* История Украины Руси: В 11 т., 12 кн. [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 736 с.
6. *Субтельний Орест.* Україна: Історія [перекл. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького] / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
7. *Гришук В.К.* Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В.К. Гришук. – Львів : Світ, 1992. – 165 с.
8. *Костицький В.* Організаційно-правовий механізм регулювання в галузі охорони довкілля / В. Костицький. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 120 с.
9. *Крип'якевич І., Дольницький М.* Історія України / [упоряд. Є Гринів]. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : Меморіал, 1991. – 366 с.
10. *Січинський В.* Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів : Довіра, 1992. – 256 с.
11. *Рибалка І.К.* Історія України. Дорадянський період: Підручник – 2-е вид., перероб. і доп. / І.К. Рибалка. – К. : Вища школа, 1991. – 607 с.
12. *Хазанов А.* Социальная история скифов, основные проблемы развития древних кочевых евразийских степей / Хазанов А. – М. : 1973. – 94 с.
13. *История государства и права Украинской ССР В 3-х т. / [редкол.: Б.М. Бабий (гл. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1987. – Т. 1. – 317 с.*
14. *Герцен А.И.* Письма об изучении природы / А.И. Герцен // Сочинения: В 9 т. / Под общей ред. В.П. Волгина и др. – М. : Гос. изд-во худож. лит. – Т. 2: Дилетантизм в науке. Письма об изучении природы. Статьи и фельетоны. 1842-1846. – 1955. – С. 136-137.
15. *Дорошенко Д.І.* Нариси історії України: У 2-х т. / Д.І. Дорошенко. – Т. 1: (до пол. XVII ст.). – К. : Глобус, 1992. – 238 с.
16. *Кропачев Н.М.* Уголовно-правовое поведение и общественные отношения / Н.М. Кропачев // Вестник Ленингр. ун-та. – 1984. – Вып. 2. – № 11. – С. 67-69.
17. *Скорин И.Д.* Преступный выстрел / И.Д. Скорин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 127 с.
18. *Прокопий из Кесарии.* Война с Готами. Кн. VII (III), гл. 14 § 22 Памятники Русского права. / Под ред. С.Ю. Юшкова [сост. А.А. Зимин]. – М. : Юрид. лит., 1952, – Вып. 1. – 561 с.
19. *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки соц. полит. истории [отв. ред. В.В. Мавродин] / И.Я. Фроянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 256 с.
20. *Греков Б.Д.* Киевская Русь / Б.Д. Греков – Л. : Госполитиздат, 1953. – 568 с.
21. *Памятники Русского права.* / Под ред. С.В.Юшкова, – М. : Юрид. лит., 1952. – Вып. 1. – 287 с.
22. *Врангель В.В.* История лесного законодательства Российской империи / В.В. Врангель. – СПб., 1841. – 153 с.
23. *Гаврыш С.Б.* Уголовная ответственность за незаконную порубку леса : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право / С.Б. Гаврыш. – Харьков, 1980. – 23 с.

24. *Калачов Н.В.* Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды / Н.В. Калачов. – СПб., 1980. – 218 с.
25. *Денн Ф.О.* Наказания, существовавшие в России до Царя Алексея Михайловича / Ф.О. Денн. – СПб., 1949. – 97 с.
26. Российское законодательство X – XX веков: Тексты и комментарии: В 9-ти т. / Под ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – Т. 1: Законодательство Древней Руси; [отв. ред. В.Л. Янин]. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
27. *Мунтян В.Л.* Правова охорона природи Української РСР / В.В. Мунтян. – К.: Вид-во Київського державного університету, 1966. – 104 с.
28. Полное собрание летописей. – СПб.: В Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1846. – Т. 3. – 312 с.
29. Российское законодательство X – XX веков: Тексты и комментарии: В 9-ти томах / Под ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – Т. 3: Акты Земских соборов конца XVI – начала XVII века. Соборное Уложение 1649 года. Акты Земских соборов 50-х годов; [отв. ред. А.Г. Меньков]. – М.: Юрид. лит. – 1985. – 511 с.
30. *Костомаров Н.И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н.И. Костомаров. – СПб.: тип. К. Вульфа, 1860. – 214 с.
31. *Семитко А.П.* Русская Правда. Культура: мифологические и социально экономические истоки и предпосылки / А.П. Семитко // Государство и право. – 1992. – № 1. – 108 с.
32. *Яковлев А.* Українське право (історичний нарис) / А. Яковлев Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича; [упоряд. С. Ульяновська]. – К.: Либідь, 1993. – 558 с.
33. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII в.в. / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во Наука, 1982. – 560 с.
34. Полное собрание летописей. – СПб.: В Типографии Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1848. – Т. 4. – 420 с.
35. *Конинский Георгий.* История Руссов / Г. Конинский. – К.: Рекл.-изд. фирма «Дзвін», 1991. – 307 с.
36. *Колотинская Е.Н.* Понятие и содержание правовой охраны земель / Е.Н. Колотинская // Правовая охрана природы / Под ред. В.В. Петрова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 159-160.
37. *Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О.* Європейське право навколишнього середовища: Навчальний посібник / М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова. – Львів: Екоправо, 2004. – 256 с.
38. *Котов Н.С.* Названия русских бортовых знамен – историко-лингвистический источник (Исследование по лингвистическому источниковедению) / Н.С. Котов. – М.: Наука, 1963. – 110 с.
39. *Толочко О.* Коли перестала існувати «Київська Русь» / О. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 7-18
40. *Антипов В.И.* Комментарий к ст. ст. 1631, 2271 УК Украины / В.И. Антипов // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); [отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко]. – К.: Фіта, 1995. – С. 524-525, 739-742.
41. Российское законодательство X – XX веков Тексты и комментарии: В 9-ти т. / Под ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. Судебники 1497 г. и 1550 г. Акты местного управления. Стоглав. [Отв. ред. А.Д. Горский]. – М.: Юрид. лит. – 1985. – 520 с.
42. Российское законодательство X – XX веков: Тексты и комментарии: В 9-ти т. / Под ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма; [отв. ред. А.Г. Маньков]. – М.: Юрид. лит. – 1985. – 511 с.
43. Российское законодательство X-XX веков: Тексты и комментарии: В 9-ти томах / Под ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – Т. 5: Законодательство периода становления абсолютизма; [отв. ред. Е.И. Индова]. – М.: Юрид. лит., 1987. – 527 с.

44. *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 170 с.
45. *Недбайло П.О.* Норми права (Конспект лекцій) / П.О. Недбайло. – Харків: Вид-во Харк. юрид. ін-та, 1966. – 48 с.
46. Литовський Устав 1529. – Познань, 1841. – 125 с.
47. *Лаппо И.И.* К вопросу об утверждении Литовского статута 1588 года / И.И. Лаппо. Каунас, 1938. – Т. 2. – 240 с.
48. Соборное Уложение 1649 г. // Российское Законодательство X-XX веков. В 9-ти т. – Т. 3. Акты Земских соборов; [отв. ред. тома докт. юрид. наук А.Г. Маньков]. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 76-443.
49. Доба від І. Виговського до І.Самойловича // Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Фірма Довіра, 1922. – С. 119-156.

Матвійчук В.К. Загальнотеоретичні підходи до витоків та класифікації періодів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на територіях України

У статті розкриваються витoki та класифікація періодів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Крім того розкривається витoki та генезис ознак об'єктивної і суб'єктивної сторони злочинів, включаючи четвертий період розвитку українського суспільства (другий період кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища держави Україна).

Ключові слова: витoki, генезис, кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища.

Матвейчук В.К. Обще теоретические подходы к истокам и периодам уголовно-правовой охраны окружающей природной среды на территории Украины

В статье раскрываются истоки и классификация периодов уголовно-правовой охраны окружающей среды. Кроме того раскрывается истоки и генезис признаков объективной и субъективной стороны преступлений, включая четвертый период развития украинского общества (второй период уголовно-правовой охраны окружающей среды государства Украина).

Ключевые слова: истоки, генезис, уголовно-правовая охрана окружающей среды.

Matviichuk V. K. General theoretical approaches to the origins and periods of the criminal legal environmental protection in Ukraine

The article describes the origins and classification of the periods of the criminal legal environmental protection. Besides, the origins and the genesis of the objective and subjective attributes of crime, including the fourth period of development of Ukrainian society (the second one in regard to the criminal legal environmental protection of the Ukraine state) are revealed.

Key words: origins, genesis, criminal and environmental protection.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2011.